

УДК 81' 443+81'

Ганна КОНТОРЧУК**ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІСЬКИХ
НАЗВ БДЖОЛИНОЇ СІМ'Ї**

У статті з'ясовано основні дериваційні особливості поліських назв бджіл (за «Матеріалами до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)» М.В. Никончука), зокрема такі продуктивні способи словотворення, як синтаксичний (номінативні словосполучення), лексико-семантичний і морфологічний (суфіксальний тип).

Ключові слова: *поліські говірки, словотвір, способи деривації, засоби словотворення, продуктивні способи словотвору, непродуктивні способи словотвору, морфологічний спосіб словотвору, синтаксичний спосіб словотвору, лексико-семантичний спосіб словотвору, складання основ, флективний і безафіксний типи морфологічного способу словотвору, паронімічна атракція.*

Лексика бджільництва українських діалектів, зауважує Т. Тищенко в передмові до укладеного нею словника «Лексика бджільництва Східного Поділля»¹, є найменш дослідженою з-поміж інших тематичних груп (вона є також автором статті «Лексика на позначення бджіл у говірках Східного Поділля (матеріали до «Лексичного атласу української мови»)»²). Найбільш повно, додає Т. Тищенко, посилаючись на праці В.В. Анохіної та В.М. Никончука³, зафіксовано лексику бджільництва Поліського регіону. Ареалогію окремих назв цієї тематичної групи представлено в АУМ⁴, у Лінгвістичному атласі Закарпаття⁵, окремі лексеми засвідчено в лексикографічних працях В.А. Чабаненка⁶ та М.Й. Онишкевича⁷, у Словнику буковинських

¹ Тищенко Т. Лексика бджільництва Східного Поділля. – Умань: РНЦ «Софія», 2008. – 88 с.

² Тищенко Т. Лексика на позначення бджіл у говірках Східного Поділля (матеріали до «Лексичного атласу української мови») // Діалектологічні студії 7. Традиції і модерн. – Львів, 2008. – С. 323-334.

³ Анохіна В.В., Никончук Н.В. Полесская терминология пчеловодства // Лексика Полесья (Материалы для полесского диалектного словаря). – М., 1968. – С. 320-366; Никончук М.В. Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – С. 204-229.

⁴ Атлас української мови: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1; 1988. – Т. 2; 2001. – Т. 3.

⁵ Дзендзелівський І.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. – Ч. 1-3. – Ужгород: Вид-во УДУ, 1958 – 1993.

⁶ Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.

⁷ Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. II.

говірок⁸. Деякі відомості про мовну сегментацію реалій бджільництва подано в збірнику текстів «Говори української мови»⁹. Однак, наголошує Т. Тищенко, відсутність спеціальних праць про лексику бджільництва з різних українськомовних територій унеможливило створення цілісної картини географії, просторової варіативності, що не відповідає зрослому інтересові мовознавців до діалектної лексики¹⁰. Зауважимо, що саме з огляду на матеріали словника Т. Тищенко, яка в цій ґрунтовній роботі подає більше 1000 говіркових слів на позначення бджіл і їхніх різновидів, продуктів бджільництва та їх переробки, пасічного інвентарю та ін., можна стверджувати, що роботи М. Никончука, присвячені лексиці бджільництва, лише започаткували процес дослідження цього пласту словникового складу мови поліщуків. Очевидно, тільки тому, що вченого як людину не особливо цікавило бджолярство (хоча, можливо, це було в його творчих планах), він не виявив інтересу до цієї групи лексики, зокрема при написанні наукових робіт аспірантами. Однак зібраний М.В. Никончуком матеріал свідчить про те, що він добре розумів: поліська лексика бджільництва має особливе значення як об'єкт дослідження і для мовознавців-діалектологів, і для етнолінгвістів, оскільки репрезентує одну з найдавніших сфер господарської діяльності людини, зокрема деревлянина, – бортництво (неповторний світ бджільництва відтворив В. Скуратівський у роботі «Я вас, бджоли, благословляю»¹¹). Поліщуки, за нашими власними спостереженнями, досі зберігають особливості цього своєрідного промислу, розміщуючи, як і їхні пращури, вулики-дублянки на деревах у лісі.

Предметом нашої роботи стала лексико-словотвірна структура поліських назв *бджолоїної сім'ї* (за «Матеріалами до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)» М.В. Никончука). На відміну від словотвору української літературної мови, діалектний вивчено тільки частково (В. Німчук, В. Добош, Г. Шило, С. Панцьо, К. Лук'янюк, Й. Дзензелівський, Я. Закревська та ін.). Дуже детально й аргументовано описано стан дослідження словотвору українських діалектів (західнополіських зокрема) в монографії Г. Аркушина «Іменний словотвір західнополіського говору»¹², яка стала значним внеском в опрацювання загальнотеоретичної та діалектної дериватології. Використавши багатий фактичний матеріал, автор запропонував методикку дослідження діалектного словотворення, яка враховує фонетичні, морфологічні й акцентні особливості говірок, а

⁸ Словник буковинських говірок // За заг. ред. Н.В. Гуїванюк.. – Чернівці, 2005. – 688 с.

⁹ Говори української мови: Збірник текстів. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 128-131.

¹⁰ Тищенко Т. Лексика бджільництва Східного Поділля. – Умань: РНЦ «Софія», 2008. – С. 3.

¹¹ Скуратівський В. Я вас, бджоли, благословляю. – К, 2005. – 320 с.

¹² Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – 764 с.

також зробив аналіз засобів і способів (морфологічного і неморфологічного) всіх іменних частин мови (з історичним коментарем певних явищ), що дозволило окреслити основні особливості іменної деривації в західнополіських говорах.

М.В. Никончук глибоко знав генетику рідного слова, він досліджував етимологію, а у зв'язку з цим і словотвір діалектної лексики, використовуючи всі можливості сучасного порівняльно-історичного мовознавства, про що свідчить його коментар труднощів при укладанні діалектних матеріалів за семасіологічним принципом: неспідовність у генетичному групуванні лексем пояснюється складністю етимологічного об'єкта й перехідною формою деяких слів. Учений мав на увазі етимологічно реінтерпретовані лексеми, які характеризуються генетичною роздвоєністю: з одного боку, вони зберігають словотвірчі зв'язки з базою основою, а з другого – виділяються в окрему етимологічну групу чи приєднуються до інших гнізд¹³.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що в ньому вперше проаналізовано словотвірні особливості назв бджіл у західнополіських говірках.

М.В. Никончук у розділі «Бджільництво» в «Матеріалах до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)»¹⁴ розглядає низку назв бджіл, різних за походженням і – переважно – за призначенням, функціями у бджолиній сім'ї: «Дикі бджоли»; «Бджола, що літає за взятком, носить мед»; «Частина бджолиної сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою»; «Частина бджолиної сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції»; «Бджола, яка краде мед у чужої сім'ї»; «Бджолиний розплід». Кожна з цих тематичних груп характеризується більшою чи меншою кількістю синонімічних варіантів (не тільки фонетичних, граматичних, а й словотвірчих), аналіз яких дозволяє визначити основні засоби і способи їх деривації. Так, для називання *бджіл, які носять мед*, поліщуки використовують номени *робоча бджола, робоча пчола, робоча пчола, робоча пчала, робочайа пчела, пчала, роботн'а пчола, робоча бжзола, робоча бжзола, робочайа бжзола, роб'ітниц'а, роботн'іца, труд'ашча пчола, труд'івниц'а, трудовн'іца, тружен'іца, труд'ага, прац'івниц'а, зборшчиц'а, зборшчица, зборшч'іца, ізборшч'іца, зборн'іца, л'отна пчола, та пчола, шо на нашу л'ет'ім', нос'к'і, медносна пчола, старашиниц'а, корм'іліц'а, пчола*¹⁵.

¹³ Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 4.

¹⁴ Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – С. 204-229.

¹⁵ Там же. – С. 220-221.

Цей ряд синонімічних найменувань однієї з тематичних груп у складі бджолоїної сім'ї, на нашу думку, дуже яскраво окреслює основні тенденції в деривації назв бджіл у поліських говорах. Насамперед мова йде про номінативні словосполучення типу «іменник + прикметник» (такі двокомпонентні, як правило, назви-словосполучення, організовані граматично, що становлять смислову єдність і виконують номінативну функцію, на думку мовознавців¹⁶, утворюються за допомогою синтаксичного способу словотворення): *робоча пчола, труд'аиша пчола, л'отна пчола, медоносна пчола* 'бджола, що літає за взятком, носить мед'; *лесов'їйе пчолі, дик'ї пчолі* 'дикі бджоли'; *сторожов'ї бджоли, часов'ї пчолі, вартови пчолі* 'частина бджолоїної сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції'. Рідше трапляються словосполучення «дієприкметник + іменник»: *нападна пчола* 'бджола, яка краде мед у чужої сім'ї' та ін. Інколи це описове словосполучення типу складнопідрядного речення з підрядним власне означальним: *та пчола, шо на пашу л'ет'їт'* 'бджола, що літає за взятком, носить мед'. Такі засоби номінації бджіл дуже прагматичні, оскільки за допомогою прикметника (дієприкметника, підрядного речення) дозволяють точно окреслити об'єкт називання за його основною, визначальною ознакою.

Переважає частина поліських назв бджіл утворена лексико-семантичним способом: *с'л'епен'*, *чемер'їци* 'дикі бджоли'; *роб'їтниц'їа, труд'ївниц'їа, прац'ївниц'їа, корм'їл'їц'їа* 'бджола, що літає за взятком, носить мед'; *розв'їдка, поишук, розв'їдники, розв'їдниц'їі, розв'їдч'їк'їі, походка, поход, поїшк, молож, кварт'їрійер* 'частина бджолоїної сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою'; *охорона, сторожса, сторожихи, сторож, охоронц'їі, охрн'їк'їі, караул, патрул'їі, салдати, оборона, хаз'їйки, домохаз'їйки, прибирал'їниц'їі* 'частина бджолоїної сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції'; *злод'їей, злод'їйка, вор, воровка, лежен'* 'бджола, яка краде мед у чужої сім'ї'; *черва, черви, д'їтки, л'їчинки* 'бджолоїний розплід' та ін. Частину лексем, як бачимо, запозичено з російської мови, зокрема з військової термінології (це, вочевидь, слова недавнього походження, поява яких пов'язана або з подіями часів війни, або з тим, що бджолярі – представники чоловічого населення – відслужили в радянському російськомовному війську і, взявши за основу русизми, розширили їх значення за подібністю

¹⁶ Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2004. – С. 604.

функцій у назвах певної частини бджолої сім'ї). Інколи М.В. Никончук зазначає: *воровка* – російське слово, давніше, ніж *злodeйка*¹⁷. Цікавим у цьому ряду є запозичення *квартир'єр* (квартир'єр) – (від нім. *Quartierherr*) – військовослужбовець, якого під час пересування військ посилають уперед для пошуку й відведення квартир у населених пунктах або пошуку місця для бівуаку¹⁸, отже, теж військовий термін, появу якого в мові поліщуків можна пояснити знанням особливостей армійського життя.

Поширеним у народних поліських назвах бджіл є суфіксальне словотворення, яке в загальних рисах має низку дериваційних особливостей. Насамперед треба зазначити, що похідні назви-варіанти бджіл окремих тематичних груп мають спільне твірне слово, часом теж похідне, або твірну основу, але інші суфікси, що інколи відрізняються продуктивністю в сучасній українській мові, напр.: *с'л'єпен'* > *с'л'єпци*, *с'л'єпак'ї*, *слепотні*, *слепоти*, *слепето*, *слепет*, *слепетні* ‘дікі бджоли’; *сторож* > *сторожовк'ї*, *старожки*, *сторожовіє* ‘частина бджолої сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції’; *поход* > *походка* (*походки*, *походк'ї*), *походдз'ї*, *походн'а* ‘частина бджолої сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою’; *діти* > *детко* (*дітка*, *дітки*), *дітва* ‘бджолиний розплід’ та ін. Однак визначити однозначно певну тенденцію в продуктивності суфіксів, за допомогою яких утворюються назви бджіл, важко. Малопродуктивними є суфікси -ік- (*нос'ік'ї* – ‘бджола, що літає за взятком’), -иц'- (*червиц'ї* – ‘бджолиний розплід’), -к- (*х'ідка*, *ходка*, *в'ідводка* ‘частина сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою’), -іц'- (*накович'іц'ї* (*вони мед пакуй'ут'*) ‘частина бджолої сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції’), *побирашка* – ‘бджола, яка краде мед у чужої сім'ї’), -н'- (*мал'учн'а* – ‘бджолиний розплід’) та ін. Ці утворення, як правило, віддієслівні або відіменникові.

У багатьох випадках своєрідність аналізованих номенів пов'язана з тим, що твірні слова являють собою діалектні (передовсім семантичні та фонетичні) варіанти лексем. Так, у назвах частини бджолої сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції, крім загальноживаного найменування *сторожові бджоли*, зафіксовано діалектні назви *сторож*, *сторожа*, *сторож'ї*; *охорона* та похідні від них:

¹⁷ Никончук М.В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – С. 222.

¹⁸ Словник іншомовних слів // За ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – С. 323.

сторожовк'ї, сторожов'їки, сторожки, сторожихи, сторожовіе; охорон'н'їк'ї, охран'н'їк'ї, охорон'ц'ї (у деяких випадках важко з'ясувати, яким способом утворено слова – лексико-семантичним чи суфіксальним).

Серед назв "частини бджолоїної сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою", М.В. Никончук зафіксував як синонім до слова *розв'ідка* низку лексем-діалектизмів, перша з яких – *їска* – має, на нашу думку, прозору етимологію: це похідне слово від праслов'янського дієслова *искать* (зі збереженням наголосу), утворене безафіксним способом. Решта номенів у цьому ряду *скал'* (*скал'уйе вул'лей, скал'уйут' пчолі*), *скал'а, скал'л'а, скала, скал'ї*, як бачимо, являють собою якусь паронімічну атракцію до праслов'янського (праіндоевропейського) слова *скала* (скеля), що, за свідченнями етимологів, мало первинне значення «щілина, розщеплений, осколок» (пор. лит. *skelti, skeliu* «кологти», *skala* «тріска, скіпка»¹⁹), а отже, це вмотивована назва рою, «відшеленого» від основної сім'ї, яка свідчить про те, що поліський діалект досі зберігає давні, генетичні корені мови. Подібні явища мають місце, вочевидь, і в наступному ряду синонімічних назв «розвідки»: *пойїск, пойска, пол'шча, п'ис'ка, туиск* (правда, тут слово *пойїск*, утворене лексико-семантичним способом (може, це русизм), зберігає давнє слов'янське значення, а решта номенів теж являють собою паронімічні атракції, про що говорив свого часу, аналізуючи шляхи походження поліської діалектної лексики, М. В. Никончук: «Мають місце нерідкі випадки, коли етимон не тільки розщеплюється в говірках на значне число фонетико-дериваційних і деминутивних варіантів, але й наближається паронімічною атракцією до інших слів»²⁰).

Менш активними у словотворі поліських назв бджіл виявилися такі дериваційні способи, як безафіксний (*розплід, заплід* – 'бджолиний розплід'); складання основ (*самосади* – 'дикі бджоли'); флективний (пор.: *скал'* – *скала, пойїск* – *пойска, поход* – *походи* (мн.)). 'частина бджолоїної сім'ї, яка шукає місце для поселення відведеного рою'; *сторож* – *сторожа, сторожі, стороже* 'частина бджолоїної сім'ї, яка виконує у вулику господарські функції'; не трапляються інші відомі типи морфологічного словотвору, наприклад, префіксального,

¹⁹ Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1970. – С. 425.

²⁰ Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 4.

префіксально-суфіксального.

Таким чином, лексико-словотвірна структура назв бджолоїної сім'ї в говірках Правобережного Полісся представлена синтаксичним, лексико-семантичним і морфологічним (переважно суфіксальним) типами деривації. Менш активно використано складання основ, безафіксний і флективний різновиди словотворення. Твірними основами для аналізованих номенів виступають переважно іменники, рідше дієслова, причому і загальнозживані, і говіркові. Частина діалектних назв – це військова російська термінологія, яка зазнала метафоризації, потрапивши в мову поліщуків, очевидно, або в часи воєнних лихоліть, або під час служби в збройних силах. У деяких випадках поліські назви бджіл зберігають праслов'янську (праіндоєвропейську) семантику, генетичні корені, втрачені сучасною українською літературною мовою, інколи мотивуюча основа діалектизмів характеризується паронімічною атракцією до інших слів.

Анна Конторчук

Лексико-словообразовательные особенности полесских названий пчел

В статье рассмотрены основные деривационные особенности полесских названий пчел (по «Материалам к лексическому атласу украинского языка (Правобережное Полесье) Н. В. Никончука), в частности такие продуктивные способы словообразования, как синтаксический (номинативные словосочетания), лексико-семантический и морфологический (суффиксальный тип).

Ключевые слова: полесские диалекты, словообразование, способы деривации, средства словообразования, продуктивные способы словообразования, непродуктивные способы словообразования, синтаксический способ словообразования, лексико-семантический способ словообразования, морфологический способ словообразования, сложение основ, безаффиксный и флективный типы морфологического способа словообразования, паронимическая аттракция.

Anna Kontorchuk

Lexical-wordforming peculiarities of Polissia's bees' names

In the article the main derivational peculiarities of Polissia's bees' names (on the base «Materials to Lexical Atlas of Ukrainian Language (Rightbank Polissia)» by M V Nykonchuk are examined. The main methods of word-formation are: syntactic (the nominative word combinations), lexico semantic and morphological (suffixal type).

Key words: polissia's dialects, derivational methods of word-formation, means of creation of words, productive methods of creation of words, unproductive method of creation of words, morphological method of creation of words, syntactic method of creation of words, lexico-semantic method of creation of words, drafting of bases, inflexional, nonaffixal, types of morphological methods of word-formation, paronymic attraction.